

Marx ponnahduslautana

Kivettyneet olosuhteet on pakotettava
tanssimaan laulamalla niille niiden
omaa melodiaa!

Karl Marx 1843

Kun kapitalismin talous alkoi sakata vuoden 2008 paikkeilla, Marx kaivettiin taas kerran haudastaan. Tämä ei sinänsä ole ihmeellistä. Yhteiskuntatieteen klassikot elävät tunnetusti suhdanteiden mukaan. Marxilla sidokset aikaan – ja hänen kritiikkinsä kohteeseen, kapitalismiin – ovat kuitenkin erityisen voimakkaita, ja myös jännitteisiä.

Erityinen jännite Marxin ajattelun tulkintoihin tulee politiikan kautta. *Kommunistisen puolueen manifesti* manasi esiin luokkataistelun ja kommunismin (h)aaveen. Marxismista tuli lähes synonyymi sosialistisen työväenliikkeen ajattelulle, ja valtiososialismissa vannottiin (myös) Marxin nimeen. Neuvostoliiton romahtamisen jälkeen Marxin katoamista intellektuaalisilta näyttämöiltä pidettiin itsestäänselvyytenä. Globalisaation, uusliberalismin ja ympäristön kolminaisen kriisin oloissa kiinnostus Marxiin on kuitenkin jälleen elpynyt yliopistoilla ja uudenlaisten aktivismien piirissä.

Marx oli, nykykieltä käyttäksemme, tutkiva journalisti, jonka tekstit olivat interventioita politiikkaan. Enemmän kuin barrikadeilla hän silti viihtyi British Museumin kirjastossa.

Marx omaksui Hegeliltä dialektisen, kehityksen ristiriitoja painottavan ajatte-

lun. Marxismeissa ei aina ole nähty ristiriitoja tradition itsensä tunnusmerkkinä. Marx oli armoton kapitalismin kriitikko, mutta samalla hän puhui kapitalismin sivilisoivista vaikutuksista. Marxin motiivina oli inhimillinen vapautus, emansipaatio, mutta kaikkea Marxin nimissä tehtyä ei voi nähdä emansipoivina tekoina.

Marxismi on historiallinen ilmiö, Marx itse monien teoreettisten kerrostumien mies. Näistä kerrostumista avautuu moniäänisen keskustelun mahdollisuus, ponnahduslauta kapitalistisen yhteiskunnan kriittiseen tarkasteluun.

Marx

Nuoren Marxin intellektuaalinen ura alkaa filosofina. Mutta filosofia on alusta alkaen problematisoitava, sillä se ei osaa itse ratkaista omaa suhdettaan maalliseen todellisuuteen. Marx hahmottelee väitöskirjassaan tietä ulos ajattelun kahleista: ”teoreettinen henki muuttuu käytännölliseksi energiaksi, astuu *tabtona* ulos – – varjovaltakunnasta ja kääntyy päin maallista, ilman sitä olemassa olevaa todellisuutta” (Marx, 1841/2005, 139). Filosofian omahyväisyys ja siloposkisuus murtuvat, kun kritiikki vapauttaa maailman epäfilosofiasta ja samalla filosofian sen omista kahleistaan.

Nuoren kriitikon ura yliopistolla nousee pian pystyyn ja Marx päätyy lehtimieheksi, varsinaiseen ammattiinsa, jolla hän vuosien mittaan hankkii toimeentulonsa ja elättää perheensä. Filosofia ei jätä kuitenkaan lehtimiestä rauhaan. Kriittinen journalismi ja saksalaisen idealismin kritiikki kulkevat käsi kädessä. *Kölnische Zeitungin* pääkirjoituksessa Marx toteaa, että filosofian on lakattava olemasta filosofien filosofiaa, se on saatava kosketukseen todellisen maailman kanssa, siitä on tultava nykyisen hetken maallista filosofiaa (Marx, 1842/1981).

Hegelin oikeusfilosofian kritiikki johtaa porvarillisen yhteiskunnan luonteen pohtimiseen, ja samalla hahmottuu näkemys erityisestä tavasta harjoittaa kritiikkiä. Kun vulgaari kritiikki vain havaitsee ristiriitoja, vain kamppailee kohteensa kanssa, niin ”tosi kritiikki – – ei pelkästään viittaa olemassa oleviin ristiriitoihin, vaan *selittää* ne, käsittää niiden genesiksen ja välttämättömyyden. Se tarttuu niihin niille *ominaisessa* merkityksessä.” Marx ei halua upottaa ennalta annettuja käsitteitä maailmaan, vaan haluaa sen sijaan ymmärtää ”erityisen kohteen erityisen logiikan.” (Marx, 1843/2008, 202.)

Kamppailu Hegelin kanssa saa uuden suunnan, kun Marx tutustuu Feuerbachin ohjelmaan ”tähänastisen filosofian” uudistamiseksi. Kriittisen ajattelun on aloitettava siitä, minkä filosofia hylkää, ei-filosofiasta, ihmisen olemisesta ja sen ymmärtämisestä. Marx tarttuu tähän ja esittää Feuerbachin tyyliä jäljitellen teesit, joissa radikalisoi kritiikkinsä lähtökohdat. Filosofit ovat vain tulkinneet maailmaa,

mutta tehtäväksi asettuu sen muuttaminen, ei tosin miten tahansa. Uuden filosofian näkökulmana on – vielä hieman arvoituksellisesti – ”inhimillinen yhteiskunta tai yhteiskunnallinen ihmiskunta.” (Marx, 1845/1958.)

Feuerbach-kritiikistä alkaa maastonvaihdos. Marx hahmottelee *Saksalaisessa ideologiassa*, yhdessä Engelsin kanssa, materialistisen historiankäsityksen lähtökoh-
tia. Materialistinen historiankäsitys ymmärtää yhteiskunnallisen kehityksen materiaalistien tekijöiden ja ihmisten toiminnan kudokseksi, jota ei voida ymmärtää vain ihmisten tajunnasta lähtien, näistä tekijöistä irrottautuen. Edellytyksinä, joista tarkastelu lähtee, ”ovat todelliset yksilöt, heidän toimintatapansa ja aineelliset elämänehtonsa – niin heidän valmiina löytämänsä kuin myös heidän toimintansa tuottamat.” (Marx & Engels, 1845/1978, 71.)

Kun Marx ja Engels kirjoittavat, että tietoisuus ei määrää olemista, vaan yhteiskunnallinen oleminen määrittää tietoisuutta, niin usein jää huomaamatta, että paino on tässä sanalla *yhteiskunnallinen*, niissä suhteissa ja jaoissa, joiden artikkelit jäävät niin Hegeliltä kuin Feuerbachiltakin huomaamatta. Yhteiskunta jakautuu vastakkaisiin luokkiin ja valtioon, yhteiskunnalliset suhteet itsenäistyvät ihmisiä vastaan ja ideologia peittää nämä ristiriidat näkyvistä.

Kommunistisen puolueen manifesti on materialistisen historiankäsityksen poliittinen kirjaus, ja samalla ikoniseksi muodostuva modernin kapitalismin kritiikki. ”Kaikki piintyneet, ruostuneet suhteet ja niihin liittyvät vanhastaan arvossa pidetyt käsitykset ja katsantokannat liestyvät, kaikki vasta muodostuneet vanhenevat ennen kuin ehtivät luotua, kaikki säätyperäinen ja pysyväinen katoaa, kaikkea pyhästä häväistään, ja ihmisten on lopulta pakko tarkastella asemaansa elämässä ja keskinäisiä suhteitaan avoimin silmin.” Kritiikin horisontti tarkentuu. Tavoitteena on vapaa yhteenliittymä, jossa jokaisen yksilön vapaa kehitys on kaikkien muidenkin vapaan kehityksen ehto. (Marx & Engels, 1848/1978.)

Marx seuraa poliittista kehitystä valppaasti ja analysoi käynnissä olevia enemmän tai vähemmän kumouksellisia prosesseja niiden tapahtumahetkellä. Materialistinen historiankäsitys tarkentuu ja saa uusia määreitä. Luokat ja luokkaintresit muokkautuvat ja ilmaistaan kamppailuissa, joissa ne artikuloidaan uudelleen.

”Kaikkien edesmenneiden sukupolvien perinteet painavat vuorenraskaina elävien aivoja. Ja juuri kun ihmiset näyttävät olevan suorittamassa kumousta olosuhteissa ja itsessään, luomassa jotakin sellaista, jota ei vielä koskaan ole ollut olemassa, juuri sellaisina vallankumouksellisen kriisin kausina he manaavat häätäntyneinä palvelukseensa menneisyyden henkiä, lainaavat niiden nimiä, taistelutunnuksia ja pukuja esittääkseen maailmanhistorian uutta näytöstä näissä kunnianarvoisissa vanhoissa valepuvuissa ja tällä lainakielellä.” (Marx, 1852/1978.)

Poliittinen taloustiede tarjoaa avaimet porvarillisen yhteiskunnan tarkasteluun,

ja poliittisen taloustieteen kritiikistä tulee Marxin pitkä marssi hänen loppuelämänsä ajaksi.

Pääoman ensimmäinen painos ilmestyy 1867, mutta Marx ei ole tyytyväinen esitykseensä, vaan korjaa tekstiään. *Pääoman* toisessa painoksessa teoksen rakenne uudistuu, ja ranskalaiseen käännökseen Marx paneutuu sellaisella intensiteetillä, että käännöksellä on ”tieteellinen arvonsa alkuteoksesta riippumatta”. Engels huomioi Marxin korjaukset parhaansa mukaan, ja hänen toimittamansa neljäs painos on pohjana *Pääoman* editioille sellaisina kuin ne nyt tunnetaan (ks. Marx 1890/1991).

Pääoman tutkimuskohteena on kapitalistinen tuotantotapa ja sitä vastaavat tuotanto- ja vaihtosuhteet, ja Marxin tavoitteena on löytää modernin yhteiskunnan taloudellinen liikelaki. Tähän liittyy Marxin projektin pysyvä ajankohtaisuus ja sen elinvoima. Kyse ei ole kapitalismin tästä tai tuosta kehitysstadiosta, vaan itse niistä lainmukaisista tendensseistä, jotka määrittävät kapitalistisen tuotannon ja yhteiskunnallistumisen logiikkaa.

Marxin kuollessa hänen työnsä on vielä kesken. *Pääomasta* on ilmestynyt vasta ensimmäinen osa. Myöhemmin löydetyt käsikirjoitukset paljastavat tutkimusten häkellyttävän laajuuden. Hankkeen loppuun vieminen jää Engelsin harteille. Hänen ansiotaan on, että *Pääoman* seuraavat osat (Marx, 1885/1974, 1894/1976) ylipäänsä ilmestyvät ja että käsikirjoitusten valtava massa säilyy tulevaa julkaisemista varten.

Engelsin rooli Marxin ajattelun popularisoina on ratkaiseva. Hänen teoksensa – erityisesti *Anti-Dühring* (Engels, 1878/1979) ja *Sosialismin kehitys utopiasta teeteeksi* (Engels, 1892/1979) – leviävät uusintapainoksina ja käännöksinä sekä muodostuvat varhaisten Marx-tulkintojen standardeiksi. Engels ei ole vain Marxin popularisoija, vaan myös itsenäinen ajattelija. Hän systematisoi Marxin esityksiä ja laajentaa samalla dialektisen ajattelun alaa kattamaan luonnontieteet. Tämä luo perustan myöhemmin – ja yhä – jatkuvalle keskustelulle dialektiikan pätevyysalasta, sen luonteesta joko ”kaiken tieteenä” tai kulloisenkin kohteen erityisenä logiikkana.

Marxismit

Marxismi sekä historiallinen ja dialektinen materialismi vakiintuvat termeinä pian Engelsin jälkeen toisen internationaalien teoreetikoiden teksteissä. Marxismi rakennetaan niistä resursseista, jotka ovat tarjolla. Perustanlaskijoiden käytössä ei ole *Parisiin käsikirjoituksia*, *Saksalaista ideologiaa* eikä *Grundrisseä* – *Pääoman* eri käsikirjoitusversioista puhumattakaan. Engelsin Feuerbach-esseessä (Engels, 1888/1979)

”koko filosofia sanan tähänastisessa merkityksessään” on kritiikin kohteena oleva ideologian muoto. Tämä ei estä Marxin seuraajia tavoittelemasta – paradoksaalisesti – eheää marxilaista filosofiaa, työväenluokan omaa ideologiaa.

Lokakuun vallankumouksessa bolševikit nousevat valtaan ja marxismin olemassaolon ehdot muuttuvat dramaattisesti. Tavoitteena on Venäjän modernisointi ja väestön koulutustason merkittävä kohottaminen. Valtaan nousseet uskovat pyyhkivänsä sivuun vanhat idealistiset ja uskonnolliset aatteet ja asettavansa niiden tilalle tieteellisen maailmankatsomuksen, joka rakentuu toisen internationaalisen marxismille. Samalla neuvostovaltio tarjoaa Marxin ajattelun tutkimiselle ainutlaatuiset materiaaliset edellytykset. Marxin tekstien systemaattinen kokoaminen ja julkaiseminen käynnistyy. Marxismi näyttää elävän kukoistuskauttaan.

Plehanov kirjoittaa monistisen materialismin puolustuksen. Leninin oletettu Marx-tulkinta saa pian kanonisoidun aseman. Stalinin valtaannousu merkitsee marxismi-leninismien vakiintumista Neuvostoliiton valtioideologiaksi. Monismi vaihtuu monoliittisuudeksi. Leninismi asettaa rajat Marxista käytävälle keskustelulle. Marxismi-leninismien ja muiden Marx-tulkintojen välille rakentuu jännite, ellei peräti vastakohta, joka leimaa teoreettisia keskusteluja vuosikymmeniksi.

Neuvostoliittolaisessa filosofian sanakirjassa todetaan vielä 1980-luvulla, että marxismi-leninismi on filosofisten, taloudellisten ja poliittisten näkemysten ”tieteellinen järjestelmä, jonka loivat Marx ja Engels ja jota Lenin kehitti luovasti eteenpäin uusissa olosuhteissa” (Frolov 1984, 254).

Neuvostoliiton romahtamisen myötä sosialistisen valtioideologian olemassaolon edellytykset lakkaavat. Marxismi-leninismien aikakausi on päättynyt.

Monet Marxit

Marxismien pitkälti yhteinen piirre oli Marxin ajattelun yhtenäisyyden korostaminen. Marxin omien tekstien julkaiseminen on murtautunut tätä oletettua monoliittisuutta kerta toisensa jälkeen. Yhden Marxin tilalle on tullut monien Marxien kirjo, teoreettinen pluralismi. Marx on saanut kytköksensä aikaan, paikkaan ja politiikkaan.

Eräs teoreettinen jännite marxismissa syntyi humanismin ja dogmaattisen marxismin välille, kun Marxin nuoruuden tekstit julkaistiin 1930-luvulla. Pariisin käsikirjoitusten vieraantumisen käsitteestä tuli tämän jännitteen pysyvä jäsentäjä. Marcusen nopea rektio (Marcuse, 1932/1969) paikansi puolue marxismin ulkopuolelle, sosialidemokratian ja kommunismin välimaastoon, uuden tulokkaan, kriittisen teorian.

Radikaalin opiskelijaliikkeen nousu synnytti marxilaisen tutkimuksen aallon

läntisen maailman yliopistoilla. *Pääoma* ja sen esityöt (*Grundrisse*, Marx 1974) nousivat nyt tutkimuksen kohteeksi uudessa laajuudessa ja uusista näkökulmista. Kansantaloustieteen ymmärretty teoria avautui ekonomiakritiikkinä, kapitalismin yhteiskuntateorian. Marxin ajattelu alettiin nähdä ideologiakritiikkinä, jossa on jatkuvuuden ohella myös jännitteitä ja katkoksia. Marxilainen tutkimusote laajeni 1970- ja 80-luvuilla muun muassa kulttuurintutkimuksen, psykologian ja tieteenhistorian tutkimuksen aloille.

Oman juonteensa Marx-luennan historiaan on tuonut se, että hänen tekstinsä kääntyivät englanniksi epäsystemaattisesti ja hitaasti. Nuoren Marxin tekstit julkaistiin englanniksi vasta 1960-luvulla, mikä tietenkin synnytti taas uuden keskustelujen ja tulkintojen ryppään anglo-amerikkalaisessa kontekstissa. Poimin tästä yhteydestä yhden havainnollistavan puheenvuoron.

Kun D. C. Hodges (Hodges, 1966/1990) tarkasteli marxilaisten keskustelujen aaltoa Yhdysvalloissa, hän erotteli kolme tapaa ymmärtää Marx. Ensimmäistä hän kutsui suljetuksi marxismiksi, jota edustivat Neuvostoliitto ja sen kanssa liittoutuneet kommunistiset puolueet. Suljettua marxismia vastaan asettuivat toisaalta Marxin ajattelun rekonstruktiohankkeet ja toisaalta Marxia ponnistuslautana käyttävät uudet tutkimussuunnat.

Marxin ajattelun uudelleenlukeminen, rekonstruktio, muodostui tärkeäksi tekijäksi akateemisen marxismin kehityksessä läntisen maailman yliopistoissa 1970-luvulta alkaen. Niin tärkeää kuin alkutekstien lähilukeminen onkin, rekonstruktioilla on kuitenkin rajansa. Marxin tekstejä ja niiden tulkintoja on hedelmällistä lukea pikemminkin ponnauslautana, joka tarjoaa käsitteitä ja välineitä moniaikaisesti rakentuviin uuden tutkimuksen tarpeisiin.

Marxismi menetti vetovoimaansa nopeasti 1900-luvun loppuvuosina vasemiston heikentyessä, valtiososialismin kaatuessa ja uusliberaalin politiikan aloitessa voittokulkunsa. Moderni näytti murenevan modernin jälkeiseen aikaan, jonka ymmärtämiseen ei ainakaan suljetulla marxismilla ollut käsitteitä ja välineitä.

Kapitalismi nyt

Kapitalismin talouden jatkuva sakkaaminen ja luontosuhteemme kriisiytyminen ovat palauttaneet Marxin asialistalle. Marxia käsittelevää kirjallisuutta ilmestyy nyt ennätysvauhtia, ja uusia kapitalismia ja sen rajoja kriittisesti arvioivia teorioita syntyy koko ajan.

Suljetulle marxismille tuskin on enää tilaa. Sen sijaan on hedelmällistä katsoa avoimesti taaksepäin ja rekonstruoida Marxin ja marxilaisen ajattelun käsitehistoriaa, sitä kuinka nykyisiin teorioihin on päädytty.

Erityisen kiinnostavaa on katsoa millaisia välineitä, millaisen ponnahduslaudan, marxilainen traditio tarjoaa kapitalismin nykyhetken ymmärtämiseen. Marxin ekonomiakritiikin teesi on, että pääomasuhde läpäisee yhteiskunnan yhä kattavammin ja laajentuu jatkuvasti uusille alueille. Kyse ei ole vain työn ja pääoman välisestä ristiriidasta, vaan yhteiskunnallisista suhteista kokonaisuudessaan.

Vaikka pääomasuhde on ratkaiseva yhteiskunnallistumisen momentti, se määrittyy myös muiden ristiriitojen ja niiden ilmaisemisen, artikulaation kautta. Wolfgang Fritz Haugin (Haug 1987) ajatusmallia muuntaen voimme esittää kuinka yhteiskunnalliset ristiriidat kietoutuvat toisiinsa ”intersektionaalisesti”, niin kuin asia muodikkaasti ilmaistaan.

Haugin kuviossa (ks. alla) yhteiskunnalliset ristiriidat leikkaavat toisiaan, ja samalla muuntavat näiden ristiriitojen ilmestymiä ja niiden luonnetta. Ristiriidat ovat toisistaan riippumattomia, itsenäisiä momenteja, mutta samalla ne liittyvät toisiinsa ja jäsentävät toisiaan.

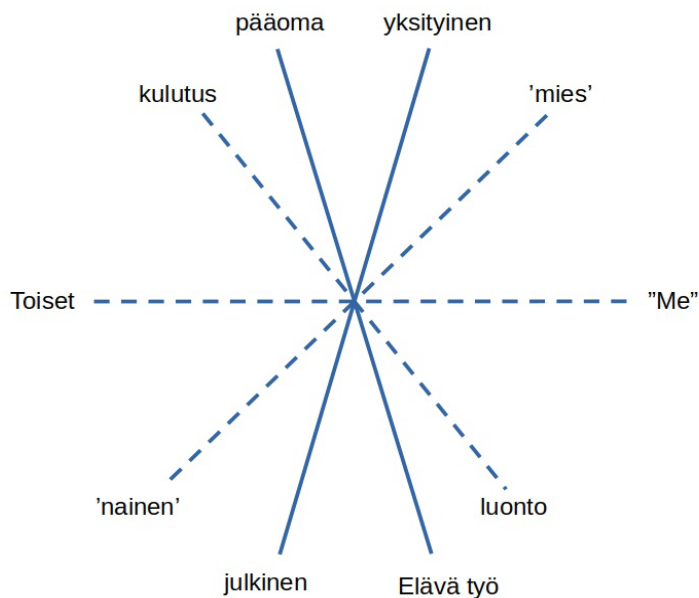
Työn ja pääoman ristiriita oli se jännite, jonka varaan työväenliikkeen kamppailu pitkälti rakentui. Ja työväenliikkeellä on tällä saralla pitkä saavutusten historia, joka ei liity vain palkkaetujen puolustamiseen, niin kuin ay-liikkeen kritiikit joskus esittävät. Kamppailu työolojen ja -ehtojen puolesta on antanut työnteolle monessa suhteessa kelvolliset raamit, kuten kahdeksan tunnin työpäivän, viiden päivän työviikon, kesälomat, sairauslomakorvaukset, työsuojelun jne. Kamppailu työn ehdoista on poliittista kamppailua yksityisen ja julkisen suhteiden määrittelystä yhteiskunnassa. Näiden saavutusten ketju joutuu uhanalaiseksi, kun työ globalisoituu ja prekarisoituu.

Viime vuosikymmenten poliittiset kamppailut ovat olleet kasvavassa määrin myös identiteettikamppailuja, joissa kysymykset sukupuolesta ja etnisestä taustasta ja niihin liittyvistä oikeuksista ovat nousseet keskeisiksi.

Ympäristökriisi asettaa elämäntavan ja identiteetin kysymykset uusiksi. Voimameko enää kuluttaa kuten ennen, miten radikaaleja toimia vaaditaan että kasvihuoneilmiö ylipäänsä saadaan kontrolliin?

Pääoma tunkee itseään uusille elämäalueille myös kulutuksen kautta. Kehitys liittyy myös työn muutoksiin, joita alla olevaan kuvioon ei ole enää yritetty mahduttaa. Digitaaliset tavarat tekevät meistä globaalin kapitalismin juoksupoikia ja uusintajia.

Lyhyesti sanottuna kuvion tarkoitus on havainnollistaa marxilaisen lähestymistavan kriittistä potentiaalia. Yhteiskunnalliset ristiriidat ja olemassaoloamme uhkaavat kriisit ovat itsenäisiä tekijöitä, mutta kietoutuvat samalla kapitalistiseen yhteiskunnallistumiseen sekä tavarasuhteiden ja pääomasuhteen kaikenläpäisevyyteen.

Karl Marx -seura on pieni, intensiivinen tutkijayhteisö, jonka toiminnan ytimen on muodostanut vuosittainen kesäkoulu Paraisilla, Turun lähistöllä. Kesäkoulu on kokoontunut jo kymmenen kertaa, ja sen puitteissa on pidetty yli sata esitelmää. Useat esitykset ovat olleet työn alla olevan pro gradu -tutkielman kehittäjiä, ja jo kolme kesäkoulun vakituista osallistujaa on ehtinyt puolustamaan väitöskirjaansa (Kortesoja 2016, Torssonen 2019, Pieniniemi 2020) kesäkoulussa käsitellystä teemasta.

Ajatus marxilaiseen tutkimustraditioon ankkuroituvasta julkaisusta syntyi kesäkoulun puitteissa, ja ensimmäinen numero heijastelee kesäkoulussa käytyjä keskustelua. Seuraavat numerot ovat avoimia empiirisille ja teoreettisille tutkimusartikkeleille sekä keskustelulle kriittisen tutkimuksen ja kapitalismikritiikin lähtökohdista.

Tervetuloa lukijaksi ja kirjoittajaksi.

Jussi Silvonon 31.7. 2021

LÄHTEET

- ENGELS, F. (1878/1979). Anti-Dühring. Herra Eugen Dühring tieteen mullistajana (suom. A. Tiusanen & V. Oittinen). Teoksessa K. Marx & F. Engels, *Valitut teokset. 6 osaa. Osa 5* (ss. 177–523). Moskova: Edistys.
- ENGELS, F. (1888/1979). Ludwig Feuerbach ja klassisen saksalaisen filosofian loppu. Teoksessa K. Marx & F. Engels, *Valitut teokset. 6 osaa. Osa 6* (ss. 396–445). Moskova: Edistys.
- ENGELS, F. (1892/1979). Sosialismin kehitys utopiasta tieteeksi. Teoksessa K. Marx & F. Engels, *Valitut teokset. 6 osaa. Osa 6* (ss. 35–108). Moskova: Edistys.
- FROLOV, I. (1984). *Dictionary of Philosophy* (toim. M. Saifulin & R. R. Dixon). Moscow: Progress Publishers.
- HAUG, W. F. (1987). *Pluraler Marxismus, Band 2*. Berlin: Argument.
- HODGES, D. C. (1966/1990). The Young Marx: a Reappraisal. Teoksessa B. Jessop & C. Malcom-Brown (toim.), *Karl Marx's Social and Political Thought. Critical Assessments. Volume I* (ss. 383–396). London: Routledge.
- KORTESOJA, M. (2016). *Power of Articulation: Imagery of Society and Social Action in Structural Marxism and Its Critique*. Tampere: University of Tampere.
- MARCUSE, H. (1932/1969). Neue Quellen zur Grundlegung des Historischen Materialismus. Teoksessa H. Marcuse, *Ideen zu einer kritischen Theorie der Gesellschaft* (ss. 7–54). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- MARX, K. (1845/1958). Thesen über Feuerbach. Teoksessa K. Marx & F. Engels, *MEW 3* (ss. 5–7). Berlin: Dietz.
- MARX, K. (1974). *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. (Rohentwurf) 1857-1858*. Berlin: Dietz.
- MARX, K. (1885/1974). *Pääoma. Kansantaloustieteen arvelua. 2 osa* (suom. M. Ryömä). Moskova: Edistys.
- MARX, K. (1894/1976). *Pääoma. Kansantaloustieteen arvelua. 3 osa* (suom. A. Tiusanen). Moskova: Edistys.
- MARX, K. (1852/1978). Louis Bonabarten Brumairekuun kahdeksastoista. Teoksessa K. Marx & F. Engels, *Valitut teokset. 6 osaa. Osa 3* (ss. 141–259). Moskova: Edistys.
- MARX, K. (1842/1981). Der leitende Artikel in Nr. 179 der "Kölnischen Zeitung". Teoksessa K. Marx & F. Engels, *MEW 1* (ss. 86–104). Berlin: Dietz.
- MARX, K. (1890/1991). *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie: 1. Bd., Hamburg 1890* (toim. F. Engels). *MEGA 2/10*. Berlin: Dietz.
- MARX, K. (1841/2005). *Demokritoksen ja Epikuroksen luonnonfilosofian ero* (suom. J. Heiskanen). Jyväskylä: Minerva.
- MARX, K. (1843/2008). *Hegelin oikeusfilosofian kritiikkiä*. (suom. J. Heiskanen & V. Oittinen). Jyväskylä: Minerva.
- MARX, K., & ENGELS, F. (1845/1978). Feuerbach. Materialistisen ja idealistisen katsontakannan vastakkaisuus. Teoksessa K. Marx & F. Engels, *Valitut teokset. 6 osaa. Osa 2* (ss. 67–147). Moskova: Edistys.
- MARX, K., & ENGELS, F. (1848/1978). Kommunistisen puolueen manifesti. Teoksessa K. Marx & F. Engels, *Valitut teokset. 6 osaa. Osa 2* (ss. 319–371). Moskova: Edistys.
- PIENINIEMI, S. (2020). *Kulttuuriteollisuus ja dialektiikka — Näkökulmia Theodor W. Adornon ajatteluun*. Tampere: Vastapaino.
- TORSSONEN, S. (2019). *Transparency as Ideology. Fetishism and Why Individuals Supposedly See Well*. Turku: University of Turku.